

Pražská škola – avantgarda – fenomenologie

ZDENĚK MATHAUSER

Říkává se, že vše velké, co se objevilo ve filozofii a v humanitních naukách 20. století, je tak či onak zavázáno Edmundu Husserlovi – ať už jde o přímé následnictví anebo i o zásadní přehodnocování jeho odkazu. Nedávno zesnulý Jacques Derrida nebyl přímým pokračovatelem Husserlovy fenomenologie, ale byl by bez ní sotva představitelný.

Je velkou zásluhou prof. Elmara Holensteina (Holenstein 1975 a 1979), že v několika svých pracích prokázal podíl fenomenologie na vzniku a profilu pražské školy, a to především její lingvistické složky; obzvláště se přitom uplatňuje působení Romana Jakobsona – včetně podnětů, jež přinesl pražské škole z ruské školy formální a jež ovšem také v novém, pražském prostředí dotvářel a přetvářel. Ke společným jmenovatelům motivací Romana Jakobsona, který na půdě Moskevského lingvistického kroužku patřil k Husserlovým stoupencům, na jedné straně a domácí inspirace pražských badatelů na straně druhé, patřily právě některé z myšlenek fenomenologie. Myslím, že je nutno na paradigma rozvedené Elmarem Holensteinem v lingvistice navázat obdobou literárněvědnou a estetickou.

O spojitosti českého strukturalismu s fenomenologií uvažoval Jan Patočka (Patočka 1999: 409–418), nejedno zkoumání o jejich společných místech je dílem Květoslava Chvatíka (Chvatík 1984: 421–431), významné zjištění týkající se otázky času u Husserla a Mukařovského učinil Miroslav Červenka (Červenka 1996: 106–111), o jedné z ústředních záležitostí fenomenologie – o smyslu, konkrétně o smyslu literárního díla, o dění tohoto smyslu, nemálo podnětného napsal Milan Jankovič (Jankovič 1991 a 1992), z většího počtu německých badatelů o českém strukturalismu je téma fenomenologie blízké Hertě Schmidové (Schmid 1999: 146–157).

Jméno německé badatelky vede do blízkosti onoho studia poezie ve spojení s fenomenologií, jež přináší celosvětový trend sledující fenomenologii v podání Husserlova ruského žáka, zahynuvšího v stalinské věznici – Gustava Špeta (Špet 1994 a 2002). Velmi intenzivní je na tomto poli bádání rusistů v budapeštské Akademii věd pod vedením Anny Hanové (Han 2001: 169–188 a 2003: 340–369). Zvláště důležitá je pro maďarské vědce osobnost, která byla doma v obou oblastech, totiž Boris Pasternak; zdůrazňuje se tu ovšem, že jeho poezie není veršovanou fenomenologií: obdoby mezi obojím mohou být z Pasternakových veršů vyabstrahovány teprve ex post.

Dotýkám se zde triády, která mne zajímá již dávno: fenomenologie – ruská formální škola a český strukturalismus – avantgarda česká a ruská. (Z hlediska básníků a výtvarných umělců byly ovšem určité obdoby jejich tvorby – zvláště s fenomenologií – bezděčné, byly tu však i osobnosti, jež si nemohly obdoby neuvědomovat; vedle Pasternaka to byl především Jakobson: k jeho podvojnosti formální škola – fenomenologie přistupoval fakt, že v mládí psal básnické texty v duchu futuristického tzv. tkaní, pletení slov – Greber 2003: 154–180.) Pokud jde o to, že do triády zahrnuji jak český poetismus, tak ruský kubofuturismus, činím tak s plným vědomím rozdílu mezi spontánní asociativností poetismu a ruskou složitější metaforicko-metonymickou, respektive symbolistní veršovou konstrukcí (Mathauser 1969: 74–90 a 1999: 116).

Uvedme stručný výčet obdob umožňujících mluvit o triádě:

1. Husserlově redukci eidetické, metodickému odnětí modu reality (stranou ponecháváme redukci fenomenologickou a transcendentální) je v jakési míře obdobné formalistické a strukturalistické odvolání reálného modu: u Jakobsona se už v pražské knize z roku 1921 objevuje v pojetí básnického jazyka odkaz na přetnutí toho, čím je Husserlův vztah k věci, *dinglicher* Bezug (Jakobson 1921: 47), u Mukařovského jde o určitou podvázanost praktických funkcí funkcí estetickou a v souběžné s těmito koncepcemi moderně se opakuje výslovné odvolávání reálných statutů: v Šrámkově *Splavu* (1916, 1922) je vše vysloveno jen ve způsobu podmiňovacím, fenomén *splavu* v básni je kulminací vší nádhery, ale zároveň všechno *splavuje*, vyjímá z realizace, vytoužené setkání se v básni

nedostavuje (Mathauser 2005: 32n); v téže době v Rusku Marina Cvetajevová vítá všechny hodnoty a vzácné chvíle pouze v obráceném gardu, coby negované, popřené (tamtéž).

2. Sémiotika je přijímána i strukturalismem i fenomenologií, ale tak, že znakovost uměleckého textu obsahuje i *autoreferenci*, tj. pronikavé zvýraznění znaku, jeho autonomie, nakonec *sebeoznačení*.

3. Moderna ladí s danou sémiotikou v tom smyslu, že se tu recepce zadrhne už na znaku: ten je zde neprůhledný (viz Petříček 1993: 7–30); nevnímáme už krajinu průzorem obrazu, krajinomalby, ale vnímáme sám obraz; „Nemaluji ženu,“ řekl kdysi Picasso, „maluji obraz.“

4. Uvedená neprůchodnost znaku, nesporný fakt, že se recipient zadrhne už při poznání „nejde o realitu, jde o znak reality“, je provázena i částečným rubem dané teze – transparentí moderního textu coby tvarového celku: celek tohoto textu je totiž skleněný, zevnitř rozsvícený! Poslání tvarovaného celku nevyvozujeme totiž logickou dedukcí, nýbrž čteme je přímo. Fakt, že neprůhlednost, neprůchodnost znaku nebrání v umělecké moderně absolutní *průzračnosti celostního tvaru*, je spjat s tím, že umělecká moderna (zvláště kubistického typu) nese rys, jenž ji sblíží se strukturalismem, jak postřehli Roman Jakobson, Jan Patočka i Elmar Holenstein. Tímto rysem je překročení krátkodeché empirie, tušení transcendentalismu, možná i transcendentálního já.

5. Básníkovo otevřeně exponované já – jakkoli se to snaží zastřít vnější empirie (výčty členů rodiny v básních Majakovského, reálné lokality u Bezruče) – je v hloubi bližší transcendentálnímu já u Husserla než jakémukoli já životopisnému. Dáme-li do závorky Majakovského ideologii (je to snadné: ta jeho verši, jak ukázal vývoj v SSSR, nevyhovovala), musíme připustit, že básnické já, jehož záchvěvy jsou záchvěvy světa, je spíše transcendentální než autobiografické. Obdobně bych soudil i o Petru Bezručovi.

6. Obdoba mezi esencialismem a antipsychologismem fenomenologie a týmiž antipatiemi v strukturalismu a avantgardě: je to společný odpor proti dobové psychologii, jež podrobovala lidské vědomí naturalistickému přístupu přírodní vědy.

7. Problém času: Husserlovo schéma plynutí času včetně retencí vědomí, v němž se zrcadlí celý průběh vnímání, lze kontaminovat s Mukařovského teorií významové akumulace.

8. Fenomenologické pojetí *smyslového vidění* jakožto vzoru pro vlastní *rozumové zření* stojí zde proti fyziologickému výkladu vidění, jemuž jsme se učili (právem z hlediska přírodovědného) ve škole. Předstupněm fenomenologického a avantgardního pojetí vidění byl koncept *ozvláštnění* v ruském formalismu; ten ale ještě zůstal zajatcem fyziologie s jejím prvotním zřetelem k podráždění sítnice oka. Ve fenomenologii i avantgardě naopak *věci se ukazují vnímateli*, pohledy, respektive oči, se přenášejí do věcí. Avantgardy (Wolker, Majakovskij) zde v lecčems předjaly fenomenologii vidění a zření u Merleau-Pontyho (Merleau-Ponty 1971: 13).

9. Fenomenologie smyslového vidění a esenciálního zření vede i ke *kultu věcí* – jednomu ze společných motivů ruské školy formální a tamní poezie. Kult věcí u nás silně poznamenal například Vítězslava Nezvala a Jiřího Wolkra, blízký byl i pražské škole (*artefakt* u Mukařovského). Ale kult věcí, ruský *veščizm*, navozuje i řadu témat spjatých s fenomenologií. Když Edmund Husserl vystoupil na počátku 20. století s heslem *Nazpět k věcem samým*, neznamenal to jen *Nespoléhejme na klasiky, pečujme sami o své věci*, ale skutečně to předpokládalo i fenomenologii věci – jak u Husserla, tak poté i u Heideggera.

10. Obdoba mezi filozofií *věci* ve fenomenologii a teorií *symbolu* v poetice. I když vždy platilo, že zmíní-li se při řeči o poezii *věc*, vynořuje se myšlenka na *symbol*, přece jen zde šlo mezi fenomenologií a poetikou o křehkou otázku: například Mukařovský byl nakloněn teorii symbolu, kdežto dobová fenomenologie, již byl představitel pražské školy inspirován především, bývala někdy definována jako antisymbolismus: šlo jí o přímé racionální zření předmětu, odmítala okliku symbolem. Když se autor těchto řádků před pěti lety na mezinárodním fenomenologickém semináři pokusil o souhrn fenomenologie a symbolismu při rozboru Haškova *Švejka*, končil svůj referát ve stylu lajtnanta Duba: „Jakou lumpárnu máte zase za lubem? Vy mne, Švejku, ještě neznáte“ (Mathauser 2003: 85–97).

Mohli bychom však snést mnoho dokladů o tom, že v teorii symbolu nejde jen o okliku, jež by sama o sobě fenomenologii iritovala, ale i – na rozdíl od alegorie – o přímé zření jevu symbolem zastupovaného: význam *vlast* ze symbolu *vlajky* nejen deduktivně *odvozujeme*, ale zároveň jej v daném symbolu také přímo *vnímáme*. Někdejší nechť fenomenologie k symbolismu lze proto považovat za neoprávněnou, obé může velmi dobře koexistovat: onen dvojí obchvat, jímž jsme charakterizovali recepci symbolu, je v podstatě obdobou poznávacího aktu vědomí u Husserla (Mathauser 2005: 104n).

Říkáme to v předvečer zdejší prezentace knihy *Formalistická škola a dnešní literární věda ruská*, jejímž zasloužilým editorem je Tomáš Glanc (Jakobson 2005). Jakobson neabsolutizuje význam symbolismu pro formální školu, již symbolismus předcházela, ukazuje však, čím symbolismus formální škole prospěl (tamtéž: 34–37).

Fenomenologie, s níž strukturalismus sdílí – jak to zde připomínáme od samého počátku – metodu odvolání reality od uměleckého textu a tím i rozlehlou plochu pro imanentní bádání o textu, nabízí navíc aspekt *transcendence v imanenci*. Uvedme příklad takřka z oblasti pražského cizineckého ruchu.

Praha je Mekkou pro zahraniční obdivovatele básničky Mariny Cvetajevové, v souvislosti s tím pak jejich dvou pražských poem, *Poemy hory* a *Poemy konce* (obě 1926). Berou-li literární turisté v potaz ta místa v Praze, jež se v nich připomínají – Petřín, Strahov, vltavské nábřeží, Maltézské náměstí, orloj, těší nás zájem hostů, ale zároveň i neuspokojuje. Zastírá se zde fakt, že přestoupení mezi verše, všechny ty transcendence jsou i plodem imanencí: ať už je to intertextová tradice *hoře* (*ženské hoře*, *hoře-neštěstí*), anebo eufonie (*hora – hoře*), most na Vltavě, *mezisvět*, všechno to patří do básniřčiny poetiky *míjení se* přímo kosmického, do literární imanence. Mluvíme tu sice o ruské básni, ale i o básni z Prahy – a myslíme nad básní také na pražskou školu.

Téma *pražská škola – fenomenologie – avantgarda* nás utvrzuje v tom, že je třeba odhalovat, jak se vzájemně podmiňují taková jejich uzlová místa (uzlová pro každou z daných aktivit o sobě, ale uzlová i ve smyslu jejich vzájemného propojení), jako jsou

autoreference a *prezentace* anebo teze o *záměrné neumělosti*, ale také pro přejatou od fenomenologie myšlenku o *intencionálním modu* „estetického objektu“ (na rozdíl od *skutečnostního modu* artefaktu), stejně tak jako pro myšlenku o *rozptýlené referenci*.

Všude lze tušit jednak řadu vzájemných podmínek, ale všude třeba uplatňovat i právo na další kroky. Zaslouhuje například v celku umělecké situace označení „intencionální“ jen estetický objekt? Nenabídlo Mukařovského rozdělení díla-věci a díla-znaku z roku 1943 (Mukařovský 1966: 89–108) i nové promyšlení této záležitosti? Stačí v době, kdy tzv. poststrukturalismus vyslovil tolik zpochybnění fixního referentu, pro charakteristiku referentu uměleckého znaku jen Mukařovského teze, že se tu uspokojují referentovy celoživotní zkušenosti (tamtéž: 46, 56, 87n aj.)?

Těmito úvahami vstupují do hry nové vazby (o nich referent pojednal ve třetím svazku *Poetiky literárního díla 20. století* autorského týmu Daniely Hodrové – Mathauser 2005). Opravňují nás, abychom na proslulou Jakobsonovu tezi „Poetická funkce projektuje princip ekvivalence z osy výběru na osu kombinace“ (Jakobson 1995: 82) navázali vlastní tezí, v níž se zrcadlí rozchod mezi vrstvou reálnou s jejím principem kauzality a vrstvou intencionální, jež je otevřena smysluplné fantazii: „Do reálného modu artefaktu s jeho řádem kauzality projektuje poetická funkce řád fantazie, umožněný intencionálním modem objektu estetického“ (Mathauser 2005: 168).

Literatura

ČERVENKA, Miroslav
1996 *Obléhání zevnitř* (Praha: Torst)

GREBER, Erika
2003 Text als „texture“. Textbegriff und Autoreflexivität in Jakobsons literaturwissenschaftlichem und poetischem Oeuvre, in *Roman Jakobsons Gedichtanalysen. Eine Herausforderung an die Philologien*, edd. H. Birus, S. Donat, B. Meyer-Sickendiek (Göttingen: Wallstein), s. 154–180

HAN, Anna

2001 Poetičeskaja vselennaja, in *Studia russica* 29 (Budapest: Elte), s. 169–188

2003 Boris Pasternak i Gustav Špet: lingvofilosofskij aspekt sopostavlenija, in *G. G. Špet. Comprehensio. Četvortyje Špetovskije čtenija* (Tomsk: Universitet Tomsk), s. 340–369

HOLENSTEIN, Elmar

1975 *Roman Jakobsons phänomenologischer Strukturalismus* (Frankfurt am Main: Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft)

1979 Prague Structuralism: A Branch of the Phenomenological Movement, in *Language, Literature, and Meaning 1, Problems of Literary Theory*, ed. J. Odmark (Amsterdam: Benjamins), s. 71–97

CHVATÍK, Květoslav

1984 Husserl und Carnap, *Zeitschrift für Semiotik*, č. 4, s. 421–431

JAKOBSON, Roman

1921 *Novejšaja russkaja literatura* (Praha: [b. n.]

1995 Lingvistika a poetika, in R. J.: *Poetická funkce*, ed. M. Červenka (Praha: H & H), s. 74–105

2005 *Formalistická škola a dnešní literární věda ruská*, ed. T. Glanc (Praha: Academia)

JANKOVIČ, Milan

1991 *Nesamozřejmost smyslu* (Praha: Československý spisovatel)

1992 *Dílo jako dění smyslu* (Praha: Pražská imaginace – ÚČSL ČSAV)

MATHAUSER, Zdeněk

1969 Avantgardou křížem krážem, in Z. M.: *Nepopulární studie. Z dějin ruské avantgardy* (Praha: Svoboda), s. 74–90

1999 *Estetika racionálního zření* (Praha: Karolinum)

2003 J. Hašeks braver Soldat Schwejk vom phänomenologischen Gesichtspunkt, in *Literatur als Phänomenalisierung*, edd. H. R. Sepp, J. Trinks (Wien: Turia & Kant), s. 85–97

2005 Literární dílo a skutečnost, in *Na cestě ke smyslu. Poetika literárního díla 20. století*, edd. D. Hodrová, Z. Hrbata, M. Vojtková (Praha: Torst), s. 7–177

MERLEAU-PONTY, Maurice

1971 *Oko a duch* (Praha: Obelisk)

MUKAŘOVSKÝ, Jan

1966 Záměrnost a nezáměrnost v umění, in J. M.: *Studie z estetiky*, ed. K. Chvatík (Praha: Odeon), s. 89–108

PATOČKA, Jan

1999 Die Studie Roman Jakobsons phänomenologischer Strukturalismus, eine Rezension des gleichnamigen Buches von Elmar Holenstein, in *Jan Patočka: Texte. Dokumente. Bibliographie*, edd. L. Hagedorn, H. R. Sepp (Praha–München: Oikúmené – Alber), s. 409–418

PETŘÍČEK, Miroslav

1993 Předmluva, která nechce být návodem ke čtení, in J. Derrida:
Texty k dekonstrukci (Bratislava: Archa), s. 7–30

SCHMID, Herta

1999 Gustav Špet: projekt germenevtičeskogo napisanija istorii literatury,
in G. G. Špet. *Comprehensio. Treťji Špetovskije čtenija*
(Tomsk: Universitet Tomsk), s. 146–157

ŠPET, Gustav Gustavovič

1994 *Filosofskije etjudy* (Moskva)

2002 *Istorija kak problema logiky* (Moskva)

Prof. PhDr. Zdeněk Mathauser, DrSc., Praha